

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.070>

УДК 94(477.73)(092)

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи,
Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

СТАТИСТИКА ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ СТОСОВНО БІЛОГВАРДІЙЦІВ У КРИМУ В 1920—1921 рр.

Мета — узагальнити опубліковані та виявлені архівні джерела, присвячені наймасштабнішому акту червоного терору під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії — стратам у Криму в листопаді 1920 — квітні 1921 рр. Остаточо визначити кількість жертв терору як страчених, так і тих, які пройшли фільтрацію надзвичайних комісій і були звільнені. **Методологія** ґрунтується на принципах науковості, історизму, всебічного дослідження архівних джерел. Застосовано проблемний, хронологічний, порівняльний, пошуково-генеалогічний методи. **Наукова новизна.** Попередні дослідження та публікації, присвячені даній проблематиці, були сфокусовані на визначенні кількості розстріляних. У статті проаналізовані опубліковані й архівні джерела, які стосуються кількості людей, що змогли вцілити під час червоного терору в Криму, та їхньої подальшої долі. **Висновки.** У листопаді 1920 — квітні 1921 рр. на території Кримського півострова органами надзвичайної комісії було проведено операцію з ліквідації решток білогвардійської армії генерала П.М. Врангеля. Внаслідок діяльності різних підрозділів надзвичайної комісії було страчено до 12 тис. осіб, переважно офіцерів. Розстріли проводились на території Криму та за його межами — у Мелітополі, Херсоні й Харкові. Рядовий склад білогвардійської армії в основній масі без перевірки органами надзвичайних комісій направлявся на поповнення Червоної армії. Радянськими каральними органами було зареєстровано, перевірено та звільнено лише 9 тис. осіб. Серед офіцерського складу, який залишив

Цитування: Тинченко Я. Статистика червоного терору стосовно білогвардійців у Криму в 1920—1921 рр. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 70—85. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.070>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ся на Кримському півострові й був зареєстрований органами надзвичайної комісії, уціліло приблизно 10 % — передусім особи з академічною та спеціальною технічною освітою. Встановити загальну цифру білогвардійців і біженців, які пережили червоний терор у Криму, неможливо, оскільки крім тих, хто одразу вступив до Червоної армії, були такі, що через поранення або хвороби перебували в госпіталях, або переховувались серед місцевих мешканців.

Ключові слова: червоний терор, надзвичайна комісія, кримські розстріли, білий рух, офіцерський корпус.

Питання розстрілів (червоного терору) на території Кримського півострова в 1920—1921 рр. військовослужбовців Російської (білогвардійської) армії генерала П.М. Врангеля, передусім генералів і офіцерів, біженців, представників аристократії, дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, інтелігенції, священнослужителів, неодноразово порушувалось українською науковою спільнотою і відображене в публікаціях Л.М. Абраменка [1], Т.Б. Бикової [2], С.І. Білоконя [3], С.В. Кульчицького та Л.Д. Якубової [4] та ін.

До 100-річчя подій було видано десятий том серії «Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим» (2021), що складається з монографічної частини, опублікованих постанов і протоколів зі списками розстріляних, короткого біографічного довідника зі встановленими анкетними даними 7726 людей, засуджених до розстрілу [5]. У публікації висвітлено організацію та діяльність радянських каральних органів на території України у 1920 р. (надзвичайних комісій, далі — НК), обставини евакуації армії генерала П.М. Врангеля з Криму, кількість військових, які були покинуті або добровільно залишилися на території півострова, їхню подальшу долю, ставлення до полонених білогвардійців співробітників НК, проведення масових розстрілів у Сімферополі, Джанкої, Севастополі, Євпаторії, Ялті, Феодосії, Керчі, Мелітополі, Херсоні та Харкові, виявлені карні справи проти чекістів, що брали активну участь у стратах, а згодом були звинувачені в кримінальних злочинах.

З моменту виходу згаданої книги минуло п'ять років, упродовж яких було виявлено нові архівні документи щодо кримських розстрілів. Ці матеріали не впливають на зроблені висновки у питаннях хронології та географії подій, кількості страчених, але значно доповнюють картину інформацією про звільнених з-під арешту білогвардійців і тих, хто взагалі unikнув репресій. Виявлені документи доводять, що НК ухвалювали рішення про розстріл вибірково — не йшлося про всіх офіцерів, не кажучи вже про рядовий склад білогвардійців, що залишився на півострові та був влитий до РСЧА. Уцілілі офіцери змогли повернутись до місць свого проживання, а деякі, з вищою академічною освітою, були зараховані до Червоної армії.

В історичній літературі, а ще частіше в публіцистиці, побутує думка, що керівниками масових страт на території Криму були партійні діячі Розалія Землячка (Залкінд) та Бела Кун. Першоджерелом цієї інформації є книжка білоемігрантського дослідника С.П. Мельгунова [6, с. 105—110]. Однак діяльність цих більшовицьких керівників жодним чином не була пов'язана з функціонуванням НК, які підпорядковувались лише Ф.Е. Держинському, а той безпосередньо В.І. Леніну. У документах щодо перебігу репресій жодного разу не згадуються їхні прізвища.

Керівництво операцією з фільтрації та часткової ліквідації (проведення масових розстрілів) колишніх білогвардійців і біженців, які залишилися після евакуації армії генерала П.М. Врангеля, Дзержинським було покладено на начальника управління особливих відділів Південного та Південно-Західного фронтів В.М. Манцева та його заступника Ю.Г. Євдокимова. 20 грудня 1920 р. Манцев із гордістю доповідав Дзержинському: «У Криму я дуже затримався, але це було вкрай необхідно, оскільки ділових людей там у цей час не виявилось, заходи ніякі не вживались, і білогвардійці могли б звідти розповзтись [...] Тепер, після Криму, ймовірно, і я отримаю прізвисько “кривавого”. Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуазії лестить» [7, с. 211]. Парадокс та іронія полягають у тому, що про ці «подвиги» не було відомо С.П. Мельгунову, а відтак В.М. Манцев не став «кривавим», а навпаки — був забутий.

Єдиної назви актам червоного терору, які відбувались після залишення Кримського півострова армією П.М. Врангеля, не існувало. Начальник особливого відділу (далі — ОВ) 6-ї армії М.М. Бистрих, який здійснював затримання та розстріли у Джанкої, Євпаторії, Херсоні, у своїх документах називає цю подію «Кримською операцією»¹. У документах чекістів К.К. Мукке та І.П. Каляєва йдеться про «ліквідацію» в одному випадкові — Врангеля у Криму, в іншому — контрреволюціонерів². У документах Ю.Г. Євдокимова операція має назву «Експедиція в Криму». Найбільш академічною, так би мовити, може вважатись назва М.М. Бистрих — «Кримська операція».

Завдяки опублікованим у 2021 р. документам вдалося чітко встановити хронологічні межі подій. В одній з архівних справ було виявлено наказ № 1 Першого кримського особливого пункту особливого відділу Південного фронту, виданий о 8 ранку 20 листопада 1920 р. у м. Мелітополь, підписаний В.М. Манцевим та начальником цього пункту М. Добродицьким. У наказі йшлося про обов'язкову реєстрацію всіх колишніх білих, які залишилися в Мелітополі, упродовж 48 годин³. Отже, саме з цього документа починається відлік «Кримської операції», або «Експедиції у Криму», як її називав Ю.Г. Євдокимов.

Датою завершення «операції» слід вважати наказ Ю.Г. Євдокимова від 18 квітня 1921 р. про розформування особливих відділів 4-ї армії та узбережжя Чорного та Азовського морів. Це були останні чекістські органи, уповноважені займатись виявленням, фільтрацією та розстрілами білогвардійців і біженців. Тепер на території півострова діяла лише Кримська надзвичайна комісія, до компетенції якої боротьба з колишніми врангелівцями вже не належала [5, с. 4].

Джерельна база історії репресивних заходів на території Криму наприкінці 1920 — навесні 1921 рр. є доволі обмеженою. Для визначення кількості страчених дослідники багато десятиліть користувались даними, наведеними у листі письменника І.С. Шмельова та книзі дослідника червоного терору С.П. Мельгунова.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870. Арк. 1, 2.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 693. Арк. 58 зв.; Спр. 1166. Арк. 43.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2819. Арк. 147.

І.С. Шмельов абсолютного голослівно, наводячи лише приклади особисто йому відомих фактів розстрілів (у тому числі власного сина), стверджував, що в Криму було страчено від 56 (буцімто за якимись офіційними даними) до 120 тис. осіб [8, с. 44] — цієї ж думки дотримувався і С.П. Мельгунов.

Аналіз розділу «Крим після Врангеля» з праці С.П. Мельгунова дозволяє стверджувати, що дослідник користувався джерелами, які навмисно викривляли й фальсифікували інформацію. Він посилається на емігрантські газети, які виходили у Берліні, Парижі, Варшаві: «Общее дело», «Руль», «Воля России», «За народ» тощо. Своєю чергою, ці видання начебто дослівно передруковували повідомлення радянських газет про страти, наприклад, з «Известий временного севастопольського ревкома». Маємо зазначити, що публікації в радянських виданнях, які з'являлись нібито 28—30 листопада, передруковувались у білоемігрантській пресі вже 11 грудня [6, с. 108]. Постає закономірне запитання: як радянська газета, що виходила у Севастополі, могла за 11 днів потрапити до Берліну? Адже пароплави з радянської Росії до Європи не ходили, поштового сполучення не було, на кордонах ще тривало збройне протистояння. Єдиний можливий варіант — передати до Європи дані з радянських видань телеграфом. Але телеграф знаходився під надійним контролем НК. Пошук у бібліотеках усього світу газети з назвою «Известия временного севастопольського ревкома» за 1920 р. приніс неочікуваний (або очікуваний) результат: такої газети не існувало. Як і інших радянських видань з Криму, які буцімто передруковувала емігрантська преса. Отже, С.П. Мельгунов посилався на газетні фальсифікації.

Реальні дані щодо страчених були вперше оприлюднені в історичній літературі в 1993 р., коли було опубліковано витяг з нагородного листа Ю.Г. Євдокимова, представленого Ф.Е. Дзержинським до ордену Червоного Прапора за розстріли у Криму: «...Євдокимов з експедицією очистив Кримський півострів від залишених там для підпілля білих офіцерів і контррозвідників, вилучив до 30 губернаторів, 150 генералів, понад 300 полковників, стільки ж контррозвідників і в цілому до 12 тис. білого елемента, чим унеможливив появу в Криму білих банд» [9, с. 55—56].

Отже, йдеться про 12 тис. «вилучених» ворогів радянської влади. У наступні роки навколо цього терміну виникла навіть дискусія: «вилучені» — це лише страчені чи загалом усі репресовані? Відповідь на це питання з'явилась у 2010 р., коли одним із дослідників було виявлено унікальний документ за підписом Ю.Г. Євдокимова — «Характеристика діяльності особливого відділу на Україні за період з березня 1920 року по березень 1921 року (Експедиція в Криму)». У цьому документі наведено перелік населених пунктів Кримського півострова з докладною інформацією про кількість страчених у кожному з них. «Характеристика» завершується реченням: «Усього в Криму розстріляно до 12 000 осіб, з яких до 30 губернаторів, понад 150 генералів, більш як 300 полковників, кілька сотень контррозвідників, шпигунів, так уникли можливої появи білих банд у тилу Червоної Армії» [10, с. 121—122]. Отже, фактичний керівник репресій проти колишніх білогвардійців і біженців, що залишились на півострові після евакуації армії генерала П.М. Врангеля, однозначно свідчив про 12 тис. страчених. Після публікації цих двох документів залишалось лише знайти підтвердження даним, наведеним Ю.Г. Євдокимовим.

Серед археографічних публікацій вартий уваги збірник документів російської військової еміграції 1920—1940-х рр., який містить масив джерел з відомчих архівів РФ [11]. Ці документи, як фрагменти мозаїки, органічно доповнюють корпус матеріалів, що зберігся у ГДА СБУ та Центральному державному архіві громадських об'єднань і українці (далі — ЦДАГОУ). У збірнику містяться:

- доповіді уповноваженого інформаційної частини особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів К.К. Мукке про затриманих білогвардійців і розгляд їх справ у населених пунктах Північної Таврії, Джанкої, Сімферополі, Севастополі [11, с. 203—204, 213—217, 220—222, 232—234, 399, 400];
- звіти про діяльність перших чекістських груп у Мелітополі та Джанкої [11, с. 404, 405];
- доповіді голови «трійки» особливого відділу 13-ї армії М. Данішевського та її члена П. Зотова про виконання смертних вироків на Керченському півострові [11, с. 234—236, 406—409];
- телеграма уповноваженого Кримської ударної групи М.Д. Петрова від 28.11.1920 р. з проханням про виїзд його підлеглих із Джанкою до Феодосії «із завербованим полковником» для пошуку білогвардійців, які планували перейти на нелегальне становище [11, с. 409].

Доповіді К.К. Мукке доповнюють матеріали про страчених у Сімферополі, які зберігаються у ГДА СБУ⁴. Інформація про діяльність чекістів у Мелітополі знаходить своє відображення у відповідних архівних справах з анкетами осіб, щодо яких у цьому місті було ухвалено рішення про розстріл⁵. Звіти М. Данішевського та П. Зотова повністю відповідають інформації, що міститься у великому масиві архівно-кримінальних справ «трійки», яку вони очолювали на Керченському півострові [11, с. 297—300]. Нарешті, про діяльність Кримської ударної групи М.Д. Петрова та «завербованого полковника» (С.К. Левицького) йдеться у виявленій 6-томній архівно-кримінальній справі 1922 р. Чекістів звинувачували у різноманітних злочинах, скоєних упродовж 1921 р. в Ізюмсько-Слов'янському районі⁶. У цій справі вони, фактично, не понесли покарання.

У досліджах сучасних істориків часто бачимо посилання на працю Л.М. Абраменка «Остання обитель. Крим, 1920—1921 роки» (2005), яка тривалий час залишалась єдиним авторитетним дослідженням з теми [1]. Її автор з 1989 р. був особисто дотичний до процесу реабілітації жертв політичних репресій як співробітник органів прокуратури. Під час роботи йому траплялися великі колективні справи про страчених у Криму у 1920—1921 рр., тому, врешті-решт, Л.М. Абраменко вирішив об'єднати всі виявлені ним на цю тему дані в одній книжці.

Л.М. Абраменку, як першому досліднику цієї теми, було складно розібратися та належним чином систематизувати виявлені ним розрізнені справи й документи.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71000.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2819; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 69307, 72554.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50706. Т. 1—6. Архівно-кримінальна справа Петрова М.Д. та ін.

Найбільш плідним періодом його досліджень стали 1989—1995 рр., коли оргтехніка ще не була доступною дослідникам, тому Л.М. Абраменко всі виписки робив власноруч, опрацювавши таким способом близько 500 архівних справ і зібравши інформацію на майже 6 тис. осіб. До вже опрацьованих справ він більше не повертався.

Докладний аналіз архівних документів, виявлених Л.М. Абраменком, дозволяє зробити наступні висновки: зосередившись на дослідженні власноруч заповнених анкет страчених, Л.М. Абраменко не помітив, пропустив або просто проігнорував чимало надважливої інформації, передусім — номери протоколів і постанов у заголовках розстрільних списків. Наприклад, виявивши та дослідивши більшість справ «трійки», яка ухвалювала рішення про розстріл колишніх білогвардійців і біженців на Керченському півострові, шановний автор не помітив, що протоколи й анкети (майже 2500) мають наскрізну нумерацію. Якби Л.М. Абраменко звернув на це увагу, то, по-перше, зрозумів би, що відшукав не всі справи, а по-друге, мав би змогу зробити вичерпний висновок про кількість страчених на Керченському півострові. Фіксуючи часто незначну інформацію, яка містилась в анкетах колишніх офіцерів (наприклад, місце тимчасового проживання у Криму, яке могло бути досить умовним), автор водночас пропускав записи про місце перебування під вартою. У результаті Л.М. Абраменко зарахував до числа страчених у Джанкої людей, що дійсно потрапили в полон у тому районі, але заповнювали анкети, перебуваючи під вартою у спеціальному концентраційному таборі для врангелівців у Херсоні та у в'язниці у Сімферополі, отже, були страчені саме там. Попри це, робота Л.М. Абраменка майже 15 років залишалась єдиним та унікальним джерелом інформації з історії кримських розстрілів, в якій були вміщені дані на понад 6 тис. страчених.

Лише комплексний аналіз усіх згаданих публікацій дозволяє по-новому поглянути на питання кримських розстрілів, порівняти дані та доповнити їх матеріалами українських архівів — тим масивом документів, який не потрапив до досліджень згаданих авторів.

Усі виявлені на сьогодні першоджерела свідчать про те, що у вже згаданій «Характеристиці» за підписом Ю.Г. Євдокимова зібрано й узагальнено всі первинні звіти співробітників надзвичайних комісій. Крім того, на цьому документі є підпис чекіста Семена Дукельського, відомого своєю педантичністю щодо цифр і фактів. В архівах України вдалося віднайти матеріали, що підтверджують переважну більшість тверджень і фактів, наведених у «Характеристиці». Деяку інформацію, наприклад, щодо проведення репресивних заходів у м. Севастополь та м. Джанкой, доки не вдалося перевірити, оскільки ці документи вочевидь зберігаються в архівах РФ.

Комплексне дослідження та порівняння всіх джерел дало змогу остаточно визначити кількість осіб, страчених під час «Кримської операції» (або «Експедиції до Криму»). Виявлені документи свідчать, що розстріли почались ще в Мелітополі, потім тривали в різних населених пунктах Кримського півострова, а також у Херсоні та Харкові, куди вивозили полонених білогвардійців. Отже, географія страт у цій «операції» виходить за межі Криму та охоплює інші міста України.

Узагальнені дані про географію та кількість страчених [5, с. 253—259, 296—303] можна звести у таблицю (див. табл. 1).

Табл. 1. Географія і статистика червоного терору в Криму, 1920—1921 рр.

Місце виконання смертних вироків	Орган надзвичайної комісії, який здійснював репресивні заходи	Кількість страчених за документами	Кількість виявлених прізвищ у постановках, або власноруч заповнених ними анкет
Сімферополь	І хвиля «Трійки» особливо-фронтвої комісії, ОВ Південного та Південно-Західного фронтів, 6-ї армії	1. За даними з «Характеристики» Ю.Г. Євдокимова, заарештовано до 2000 білогвардійців, із них страчено 1200. 2. У виявлених протоколах зазначено 1529 прізвищ, але частина з них повторюється.	Порівняння усіх списків дозволяє зробити висновок про 1498 страчених офіцерів, біженців і представників місцевої «буржуазії» ¹ .
Севастополь (разом із Балаклавою)	ІІ хвиля «Трійка» ОВ 4-ї армії І хвиля «Трійка» Кримської ударної групи	Вдалося встановити 1265 розстріляних за груповими справами та не менше 400 — за індивідуальними [5, с. 166—177]. 1. За даними з «Характеристики» Ю.Г. Євдокимова у Севастополі було зареєстровано 3500 білогвардійців, з яких 1500 страчено. Інші 2000 були відправлені на поповнення дивізій РСЧА. Окремо в документі зазначено, що у Балаклаві було страчено «до 275 людей». 2. У доповіді однієї з очільниць ВКП(б) Р.С. Землячки (Залкінд) йдеться про 5 тис. виявлених білогвардійців без поділу арештів і страт у Севастополі на I та II хвилі.	В архівах України даних про ці заходи НК виявити не вдалося.
	ІІ хвиля «Трійка» ОВ узбережжя Чорного та Азовського морів	Не менше 775.	Не менше 632 [5, с. 187—193].

Продовження табл. 1

<p>Керченський півострів (разом із Мелітополем, де було складено протокол № 1 «трійки» ОВ 13-ї армії)</p>	<p>I хвиля «Трійка» ОВ 13-ї армії</p>	<p>Про діяльність «трійки» ОВ 13-ї армії збереглося найбільше документів та матеріалів. За даними, наведеними у «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова та доповіді голови «трійки» М. Данішевського, всього в районі Керчі та Феодосії було зареєстровано 8500 білогвардійців, із них страчено 2284. Причому в обох доповідях надзвичайно докладно розписується кількість розстріляних за званнями та категоріями [11, с. 234—236, 406—409].</p>	<p>В архівах України вдалося виявити весь масив справ ОВ 13-ї армії, який налічує 23 томи, що містять постанови та анкети страчених, які мають наскрізну нумерацію. Водночас у цих матеріалах виявлено чимало арифметичних помилок і пропущених номерів. Так, у постановках фігурує 2111 прізвищ страчених, проте анкет виявлено 2313. Цифра 2284, яка наводиться у «Характеристиці», також вочевидь є результатом арифметичних помилок під час перерахунків. Підрахунки на підставі протоколів свідчать, що у Мелітополі було винесено смертний вирок 100 білогвардійцям, у Феодосії — 1050, у Керчі — 961. Таким чином, фактично йдеться про 2111 страчених [5, с. 254].</p>
<p>Ялта (з Алупкою)</p>	<p>II хвиля «Трійка» ОВ 3-ї стрілецької дивізії 4-ї армії та узбережжя Чорного та Азовського морів.</p> <p>«Трійка» Кримської ударної групи.</p>	<p>Загальна цифра невідома. Виявлено близько 200 справ осіб, щодо яких було ухвалено рішення про розстріл постановою «трійки» ОВ 3-ї стрілецької дивізії та 50 — «трійки» ОВ Чорного та Азовського морів [5, с. 212—219].</p> <p>За даними «Характеристики», у Ялті було страчено 808 людей, в Алупці — 297. Разом — 1105.</p>	<p>В архівах України вдалося виявити сім томів з постановами на страчених, підписаними в Ялті, та один том — з Алупки. Але в останньому томі міститься протокол з № 3. У восьми зазначених томах виявлена інформація про 895 людей (після детального вивчення встановлено, що стосовно 36 з них</p>

Продовження табл. 1

Місце виконання смертних вироків	Орган надзвичайної комісії, який здійснював репресивні заходи	Кількість страчених за документами	Кількість виявлених прізвищ у постановвах, або власноруч заповнених ними анкет
Джанкой	«Трійка» 2-ї підгрупи Кримської ударної групи.	<p>У «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова йдеться про 470 зареєстрованих білогвардійців, з яких 449 було страчено. Ці дані було запозичено з доповіді керівника «трійки» М.Д. Петрова, оригінал якої вдалося відшукати в архівах України².</p> <p>У ній зазначено, що спочатку було страчено 449 осіб, а потім перевірено «радянські установи» у Джанкої, заарештовано 70 людей, з яких страчено ще 29. Отже, загалом у Джанкої було страчено 478 осіб.</p>	<p>рішення про розстріл ухвалювалося двічі, а отже фактично — 859). Різниця з даними «Характеристики» становить 210 осіб. Вочевидь дані на них містились у справах з постановами № 1 та № 2 з Алупки. Щонайменше одна з цих справ перебуває в архівах РФ. Не виключаємо, що ці справи свого часу були передані до Москви у зв'язку з розглядом скарг письменника І. Шмельова щодо арешту й страти його сина [5, с. 178—186].</p> <p>Протоколи, списки або анкети виявити не вдалося.</p> <p>Були виявлені свідчення колишнього полковника С.К. Левицького, який перейшов на бік чекістів та разом із ними здійснював огляд документів, а пізніше формував статистику страчених. Він стверджував, що протоколи й анкети були відвезені в управління Кримської ударної групи у Севастополі³. Тобто ці документи були передані особисто В.М. Манцеву, а він їх відвіз до Москви разом із севастопольськими матеріалами про страти.</p>
Херсон та Євпаторія	«Трійка» ОВ 6-ї армії.	У «Характеристиці» Ю.Г. Євдокимова та ін. оприлюднених	У виявлених справах «трійки» ОВ 6-ї армії вдалося виявити спис-

Заакінчення табл. 1

<p>Харків</p> <p>Діяльність Кримської надзвичайної комісії</p> <p>Разом (якщо врахувати лише зазначені у таблиці дані):</p>	<p>«Трійка» управління особливих відділів Південного та Південно-Західного фронтів.</p> <p>Колегія Кримської НК та її різноманітних уповноважених діяла лише у січні — квітні 1921 р.</p>	<p>джерелах діяльність цієї «трійки» не відображена.</p> <p>Водночас збереглися справи зі звітністю цієї «трійки», яка діяла в Херсоні та виносила вироки білогвардійцям, захопленим у районі Джанкою або в Євпаторії. Всього за статистичними даними «трійки» було ухвалено рішення про розстріл 525 людей.</p> <p>Вдалося виявити кілька колективних справ за грудень 1920 — лютий 1921 рр. на 147 білогвардійців, які були захоплені в полон під час останніх боїв з армією Врангеля, згодом щодо них було ухвалено рішення про розстріл. Усі вони з різних причин були вивезені до Харкова⁵.</p> <p>За січень — квітень 1921 р. Кримська НК та підлеглі їй органи засудили до страти більше ніж 250 осіб [5, с. 220—225].</p> <p>10 537</p>	<p>ки або анкети 342 розстріляних⁴.</p> <p>Протоколи та анкети на 147 осіб.</p> <p>Збереглися протоколи на 154 осіб, розстріляних з політичних мотивів, та близько 100 — за карні злочини.</p> <p>7725*</p>
---	---	--	--

Примітки: ¹ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69870, 74755; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71000; ²ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50706. Т. 5. Арк. 261—267; ³Там само. Т. 6. Арк. 228 об. — 229; ⁴ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72420; ⁵ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2367; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73424; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 72555.

*У цьому випадку йдеться винятково про виявлені прізвища та імена білогвардійців, біженців, місцевих мешканців — без урахування кримінальних злочинців, страчених за постановами органів Кримської надзвичайної комісії.

Таким чином, вдалося документально підтвердити ухвалення рішення про розстріл щодо щонайменше 10 537 людей, причому за протоколами, списками й анкетами було встановлено імена 7725 з них. Ці дані близькі до наведених у «Характеристиці» — «до 12 тисяч» осіб. Водночас вони повністю заперечують інформацію письменника І.С. Шмельова, дослідника С.П. Мельгунова та їхніх послідовників, які стверджували, що в Криму було страчено від 56 до 120 тис. осіб.

Остаточне визначення кількості загиблих унаслідок червоного терору на Кримському півострові дає змогу перейти до наступного питання: скільки людей з різних причин змогли уникнути розстрілів та на які категорії їх можна поділити?

У згадуваній «Характеристиці» за підписом Ю.Г. Євдокимова зазначається, що у Сімферополі заарештували 2000 білогвардійців (із них страчено від 1200 до 1500 осіб), у Севастополі — 3500 (розстріляно 1500), на Керченському півострові — 8500 (смертний вирок було винесено за різними оцінками 2111—2284 особам). Різниця у кількості заарештованих пояснюється тим, що у Сімферополі та Севастополі білогвардійці залишилися добровільно, а з портів Феодосії та Керчі генералу Врангелю не вдалося евакуювати всі свої війська — частина була покинута. Отже, всі вони потрапили до полону. Але ці дані далекі від реальної кількості білогвардійців, які залишилися на Кримському півострові. У монографічному дослідженні «12 тисяч. Кримські розстріли, 20.11.1920—18.04.1921» наведені чисельні факти включення до складу різних дивізій РСЧА величезних білогвардійських поповнень — це були тисячі осіб [5, с. 71—80]. Навіть за офіційними радянськими даними до складу Робітничо-Селянського Червоного флоту перейшло 1500 різних чинів флоту армії генерала Врангеля, з яких пізніше 800 відпустили додому, а решта — «асимілювалась» [12, с. 49].

Про долю полонених білогвардійських солдатів писали навіть радянські газети. Так, у замітці київського часопису «Більшовик» від 12 травня 1921 р. було зазначено: «Салдати бувшої Врангелівської армії, що прибули до Одеси, висловили бажання приймати участь у радянському будівництві. У відповідь на їх прохання дозволити вибрати до ради, пленум губернського виконавчого комітету ухвалив надати право бувшим врангелівцям, в кількості 70.000 чоловіка» [13]. У цій замітці йшлося про тих колишніх білогвардійців, що вступили до складу РСЧА у Криму, зокрема 51-ї та 15-ї стрілецьких дивізій, підрозділи яких згодом розміщувалися в Одесі, Херсоні та Миколаєві. Малоімовірно, що їх було 70 тисяч, але вочевидь ішлося про тисячі.

Виявлені в архівах дані свідчать про те, що чекісти (точніше, їхні помічники з-поміж колишніх офіцерів) ретельно вивчили біографії офіцерів з академічною або спеціальною технічною освітою, яких можна було використати на штабних посадах у РСЧА або «народному господарстві». Однак, остаточне рішення про збереження життя цій категорії людей часто залежало від особистої думки чекістів, які розглядали їхні анкети. Так, у Севастополі добровільно залишився капітан 2-ї ранги Леонід Щепін, інженер-механік за фахом, у 1918—1919 рр. він був начальником управління ремонту військових кораблів і транспортів, а з червня 1920 р. — головним інженером-механіком порту у Севастополі. Вочевидь, такий фахівець

був потрібен Робітничо-Селянському Червоному флоту, і щойно до Севастополя вступили радянські війська — Щепін був зарахований до його лав. Пізніше його двічі заарештовували: у грудні 1920 р. — під час першої хвилі арештів (на один день), у лютому 1921 р. — під час другої (на чотири дні)⁷. В обох випадках справу Щепіна розглядали різні органи надзвичайної комісії, але вони виявились одно-стайними щодо подальшої долі морського інженера. Станом на 1925 р. Л. Щепін мешкав у Харкові та працював на підприємстві «Югосталь» помічником завідувача виробничого відділу [14, с. 2115]. Натомість маємо чимало випадків, коли пересічних морських офіцерів без спеціальної технічної освіти було розстріляно.

Серед останніх знахідок на цю тему слід згадати архівно-кримінальну справу (1925 р.) випускника Миколаївської академії генерального штабу та білогвардійського офіцера Бориса Стадлера, в якій згадуються кримські події. У 1920 р. в армії генерала П.М. Врангеля Б. Стадлер обіймав різні відповідальні штабні посади й на момент евакуації був старшим ад'ютантом штабу Севастопольської фортеці. З якихось причин підполковник Б. Стадлер добровільно вирішив залишитись у Криму. На диво, його не лише не розстріляли, а навіть призначили начальником штабу Перекопсько-Сиваського укріпленого району. Цю посаду він обіймав з 1 січня до 25 квітня 1921 р. Згодом Б. Стадлер служив на викладацьких посадах у військово-навчальних закладах м. Київ. Як виявилось, він листувався зі своїми старшими товаришами з армії генерала П.М. Врангеля, через що й був заарештований. У виявленому під час люстрації співробітниками ДПУ листі Б. Стадлера, в якому він скаржився на умови життя за радянської влади, він серед іншого згадував кримські події: «Правда, небагато таких, як я, уціліло, не більше 10 %, й у цей відсоток потрапив і я, винятково завдяки моїй кваліфікації, але смерть витала над моєю головою не менше ніж пів року, доки я не вийшов з її сфери, та й те лише відносно. Тепер служу, отримую достатньо, читаючи тактику у двох військових училищах, але це все тимчасово»⁸.

Б. Стадлер був прискіпливим генштабістом, його оцінку подій можна вважати реалістичною, заснованою на конкретних фактах. Отже, він зробив висновок, що «таких як він», тобто, офіцерів, які залишились і добровільно з'явилися на реєстрацію до НК, уціліло «не більше 10 %». Це найбільша, але лише одна з кількох категорій білогвардійських офіцерів, яким вдалося зберегти життя.

Виявлені джерела підтвердили думку про те, що під час масової задачі у полон різних білогвардійських підрозділів регулярні частини РСЧА могли не видавати офіцерів чекістам. Зокрема, вдалось виявити реєстраційну анкету капітана Олександра Мельницького, який у середині 1920-х рр. мешкав в Умані. В останньому бою з червоними в районі Чонгарського мосту він очолював батальйон 1-го стрілецького полку. Його частина у повному складі здалась 30-й стрілецькій дивізії РСЧА. Вочевидь усіх полонених, у тому числі й офіцерів, одразу вивели за межі Криму, завдяки чому вони уникали розстрілу⁹. Отже, офіцери, яких одразу «сховали» серед частин

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Т. 11. Арк. 403—404.

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52801. Арк. 6 об. — 8.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Т. 10. Арк. 100—102.

РСЧА — це друга категорія вцілілих. У виданні «12 тисяч. Кримські розстріли. 20.11.1920—18.04.1921» практично відсутня інформація про арешти чи страти офіцерів саме з цього полку. Дані з реєстраційної анкети О. Мельницького дозволяють стверджувати, що всі вони вціліли завдяки червоноармійцям.

Ще одна категорія — важкопоранені та хворі, які на момент евакуації перебували у шпиталях: якщо лікування тривало бодай до квітня 1921 р., то вони уникали репресій та страти. Вірогідно, саме така доля випала 24-літньому поручникові, уродженцю Харківської губернії Роману Ковальову. Влітку 1919-го він був поранений у груди, у березні 1920-го — у руку й голову, у червні — ще раз у голову. На поручника чекало тривале лікування та відновлення, завдяки якому його не встигли розстріляти й невдовзі він повернувся додому¹⁰.

Нарешті, якась частина офіцерів просто вправно заховалась серед місцевих мешканців та у віддалених районах Криму, а потім, коли минула небезпека, легалізувалась без жодних наслідків для себе. Прикметну біографію мав Володимир Зубенко, дворянин, випускник кадетського корпусу та військового училища, кадровий офіцер, чию архівно-кримінальну справу вдалося виявити порівняно нещодавно. Він служив у білогвардійській контррозвідці, потім перейшов до Зведено-гвардійського полку, у складі якого дістав поранення у бою з червоними 28 вересня 1920 р. Перебуваючи на лікуванні у Сімферополі, В. Зубенко закохався у місцеву дівчину та зробив їй пропозицію. Тим часом стало відомо про евакуацію білих з Криму. До лікарні приходив ад'ютант Зведено-гвардійського полку та особисто просив В. Зубенка виїхати, підкреслюючи, що «всі офіцери будуть розстріляні». В. Зубенко просив свою наречену евакуюватися разом з ним, але батьки не погодились. Штабскапітан В. Зубенко вирішив піти на смертельний ризик і залишитись у Сімферополі. Спочатку він переховувався у родичів своєї нареченої, потім — в іншому помешканні, де зустрів групу червоних командирів з колишніх офіцерів, серед яких навіть був його товариш по навчанню в кадетському корпусі. У лютому 1921-го вони попередили В. Зубенка про те, що ОВ знає про нього та порадили виїхати за межі Сімферополя. Він оселився в с. Айбари, де влаштувався псаломщиком до жіночого монастиря і перебував там до червня 1922 р. У цьому селі він познайомився з чекістом, майбутнім начальником економічного відділу ДПУ УСРР Куропатенком. В. Зубенко видавав себе за громадянина Греції Зубекіді, мав документи на це ім'я, був завербований ДПУ спочатку як агент, а потім навіть влаштувався туди на службу, причому — до центрального апарату в Харкові. У 1925-му на тлі алкоголізму В. Зубенко витратив службові гроші, був заарештований і на першому ж допиті зізнався в тому, що є колишнім офіцером, білогвардійським контррозвідником і т. д. Ці дані не засмутили слідчих, навіть навпаки, як він потім свідчив: «У травні місяці 1925 року я був залучений КРО ДПУ УСРР в якості закордонного співробітника, а потім, по завершенні цієї роботи, перебував таємним співробітником до моменту мого арешту, тобто до 23 листопада 1930 року». Юридично В. Зубенко перебував на посаді начальника пожежної охорони Українського кравецького об'єднання. Підставою для

¹⁰ Там само. Т. 11. Арк. 161—162.

його арешту в 1930 р. стало те, що він повідомив про свою службу у ДПУ кільком колишнім офіцерам, які були заарештовані у справі «Весна» і розповіли про це на допитах. 5 січня 1932 р. Зубенка-Зубекіді було засуджено до розстрілу, який був замінений на 10 років позбавлення волі¹¹.

Історія В. Зубенка свідчить про те, що:

- білогвардійці чудово усвідомлювали, що після їхнього відступу з Криму всі офіцери, які там залишаться, будуть страчені, а тому вживали заходів, аби евакуювати своїх побратимів, об'їздили шпитали в пошуках поранених офіцерів і проводили з ними роз'яснювальні бесіди;

- ті, хто переховувались у місцевого населення, мали всі шанси пережити репресії та легалізуватися;

- «военспеці», колишні офіцери в РСЧА, всіляко допомагали своїм колегам білогвардійцям;

- органи ДПУ після завершення «Кримської операції» більше не переслідували колишніх офіцерів-врангелівців, яким вдалося сховатися від хвилі червоного терору в листопаді 1920 — квітні 1921 рр.

Підсумуємо: опрацювання цілого комплексу першоджерел дозволяє вважати 12 тис. страчених органами надзвичайної комісії під час «Кримської операції» («Експедиції у Криму») остаточно доведеною кількістю загиблих. Додатковим аргументом на користь цих даних є чисельні свідчення про збереження життя радянською владою рядовому складу білогвардійських армій, а також частині офіцерського складу. Пройшли реєстрацію у НК та були звільнені не менше 9 тис. представників рядового складу та біженців (згідно «Характеристики» за підписом Ю.Г. Євдокимова). Близько 10 % офіцерського складу, які мали академічну та спеціальну технічну освіту (на думку Б. Стадлера), також змогли unikнути розстрілів. До цих підрахунків не включені тисячі рядових білогвардійців, які одразу приєдналися до Червоної армії та навіть не проходили реєстрацію в надзвичайних органах (разом з невеличкою кількістю командного складу), офіцери, які залишились важко пораненими чи хворими в шпиталях, які переховувались серед місцевих мешканців. Дані про них є вкрай фрагментарними, тому встановити повну, остаточно й однозначну кількість білогвардійців і біженців, які пережили червоний терор у Криму, уже неможливо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramenko, L.M. Poslednyaya obitel. Krym, 1920—1921 gody. Kyiv, 2005 [in Russian]. [Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920—1921 годы. Киев, 2005, 480 с.].
2. Вукова, Т.В. Masovyi teror v period utverdzhenia radianskoï vlady v Krymu (1918—1921 rr.). *Z arkhiviv VChK—OHPU—NKVD—KHB*. Kyiv, 2001. 2 (17): 437-464 [in Ukrainian]. [Бикова Т.В. Масовий терор в період утвердження радянської влади в Криму (1918—1921 рр.). *З архівів ВЧК—ОГПУ—НКВД—КГБ*. Київ, 2001. № 2 (17). С. 437—464].
3. Bilokin, S.I. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia. Kyiv, 1999. T. 1 [in Ukrainian].

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63322. Арк. 9—19.

- [Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. Т. 1. 448 с.].
4. Kulchyt'skyi, S. & Yakubova, L. Krymskyi vuzol. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ, 2018. 496 с.].
 5. Tynchenko, Ya. (Comps.). 12 tysyach. Krymskiye rasstrely. 20.11.1920—18.04.1921 / Reabilitovani istoriieiu. Avtonomnaia Respublika Krym. Kn. 10. Kyiv, 2021 [in Russian].
[12 тысяч. Крымские расстрелы. 20.11.1920—18.04.1921. Автор-составитель Я. Тинченко / Реабілітовані історією. Автономная Республика Крым. Кн. 10. Київ, 2021. 1032 с.].
 6. Melgunov, S.P. "Krasnyu terror" v Rossii 1918—1923. Berlin, 1924 [in Russian].
[Мельгунов С.П. «Красный террор» в России 1918—1923. Берлин, 1924. 205 с.].
 7. Topolyanskiy, V. Vozhdi v zakone. Ocherki fiziologii vlasti. Moscow, 1996 [in Russian].
[Тополянский В. Вожди в законе. Очерки физиологии власти. Москва, 1996. 351 с.].
 8. Shmelev, I. Soldaty. Paris, 1962 [in Russian].
[Шмелев И. Солдаты. Париж, 1962. 273 с.].
 9. Litvin, A.L. Krasnyu i belyu terror v Rossii. *Otechestvennaya istoriya*. 1993. 6: 46-62 [in Russian].
[Литвин А.Л. Красный и белый террор в России. *Отечественная история*. 1993. № 6. С. 46—62].
 10. Naumov, S.V. Kharakteristika deyatel'nosti Osobogo otdela na Ukraine za period s marta 1920 goda po mart 1921 goda (Krymskaya ekspeditsiya). *Donskiye kazaki v borbe s bolshevikami*. Moscow, 2010. 3: 118-129 [in Russian].
[Наумов С.В. Характеристика деятельности Особого отдела на Украине за период с марта 1920 года по март 1921 года (Крымская экспедиция). *Донские казаки в борьбе с большевиками*. Москва, 2010. № 3. С. 118—129].
 11. Russkaya voyennaya emigratsiya 20-kh — 40-kh godov, dokumenty i materialy. Sb. dok. Moscow, 1998. T. 1, kn. 1 [in Russian].
[Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов, документы и материалы. Сб. док. Москва, 1998. Т. 1, кн. 1. 426 с.].
 12. Vseukrainskoye soveshchaniye nachpolitotdelov i nachorginstruktorov, 17—20.07.1921. Kharkiv, 1921 [in Russian].
[Всеукраинское совещание начполитотделов и начоргинструкторов, 17—20.07.1921. Харьков, 1921. 48 с.].
 13. *Bilshovyk*. Vydannya Politseksii Pravoberezhzhia Kyivskoho Hubernskoho Komitetu K.P.(b)U. 12.05.1921. № 353 [in Ukrainian].
[*Більшовик*. Видання Політсекції Правобережжя Київського Губернського Комітету К.П.(б)У. 12.05.1921. № 353].
 14. Kniga ucheta lits, sostoyashchikh na osobom uchete byvshikh belykh ofitserov v organakh GPU Ukrainy. Kharkiv, 2012. T. 4 [in Russian].
[Книга учета лиц, состоящих на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. Харьков, 2012. Т. 4. С. 1622—2161].

Надійшла / Received 09.12.2025

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Deputy Director on Scientific Work

National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

STATISTICS OF THE RED TERROR AGAINST
THE WHITE GUARDS IN CRIMEA, 1920—1921

The goal: to generalize earlier published and newly found archival sources, dedicated to the largest act of the Red Terror during the civil war on the territory of the former Russian empire — executions in Crimea in November 1920 — April 1921. Finally, determine the number of victims, both condemned to execution and those that went through VChK filtration and ultimately were released. **The methodology** is based on the principles of scientism, historicism, and a comprehensive study of the archival sources. Case study, chronological, comparative, and genealogy-searching methods were used. Scientific novelty. Previous studies and publications dedicated to said issue were focused on determining the number of those condemned to execution. This article analyzes previously published and newly found sources that concern the number and the ultimate fate of the people who managed to survive during the Red Terror in Crimea. **Conclusions.** From November 1920 to April 1921, on the territory of the Crimean Peninsula, the bodies of the All-Russian Extraordinary Commission performed an operation to destroy the remnants of the White Army of General P.M. Wrangel. As a result of the action of different bodies of the Extraordinary Commission, up to 12 thousand people were executed, mostly officers. Executions were performed not only on the territory of the Crimean Peninsula, but also outside of it, where the first groups of P.O.W. were brought: in Melitopol, Kherson, and Kharkiv. Privates of the White Army were en masse sent to reinforce the Red Army without any checks by the bodies of the Extraordinary Commission. Soviet penal bodies ultimately registered, investigated, and later released only 9 thousand men. Among the officer cadre that remained in the Crimean Peninsula and were registered later by the bodies of the Extraordinary Commission, the survival rate was approximately 10 %, primarily comprising individuals with academic or technical education. Yet, determining the full number of the White Guards and refugees that survived the Red Terror in Crimea is impossible, because apart from those who immediately joined the Red Army, some were heavily injured and ill in hospitals or hid among the local population.

Keywords: *The Red Terror, the All-Russian Extraordinary Commission, Crimean executions, the White Movement, officer core.*